İNSAN VE İSLÂM

Prof. Dr. Fahrettin Olguner

ÖTÜKEN

Prof. Dr. Fahrettin Olguner, 1938 yılında Afyonkarahisar'da doğdu. Lisans öğrenimini müteakiben bir süre öğretmenlik yaptı. 1968 yılında, Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in yanında akademik çalışmalarına başladı. Hocanın emekliye ayrılması üzerine İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Türk-İslâm Düşüncesi Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Nihat Keklik hocanın danışmanlığında çalışmalarını gerçekleştirdi. Erzurum Atatürk, Konya Selçuk ve Sakarya Üniversitelerinde öğretim üyesi olarak hizmetlerde bulundu. Son olarak geldiği Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki altı senelik hizmetin ardından emekli oldu. Halen İstanbul'da oturmaktadır.

Hizmette bulunduğu üniversitelerde; lisans, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde; Türk-İslâm Düşüncesi, İslâm Felsefesi, Mantık, Ontoloji, Etik ve Estetik dersleri verdi.

Üç Türk Mütefekkiri Düşüncesinde Varoluş (İbn Sina, Fahreddin Razî, Nasireddin Tusî), Batı ve İslâm Kaynakları Işığında Platon, Türk-İslâm Düşüncesi Üzerine, Batı ve İslâm Dünyasında Eflatun'un Timaios'u ve *Fârâbî* kitaplarını yazdı. Ötüken Neşriyat'ın yayınladığı *Fârâbî* adlı eseri Japon diline çevrildi ve 2012 yılında Tokyo-Japonya'da yayınlandı.

Bu eseri;
sevgili çocuklarıma
ve
ciğerpârem torunlarıma
ithaf ediyorum

İÇINDEKİLER

Varlıklar- Canlılar ve İnsan

Varlıklar ve İnsan 13
Canlılar ve İnsan 14
İnsan ve Ötesi 15

İslâm Açısından İnsan

Kur'ân'ın Gözü ile İnsan 17

İnsanın İç Dünyası ve İç Çatışmalar

İnsanın İç Dünyasındaki Çatışmalar 31

İç Çatışmalarına Çözüm Önerileri

Batı'dan Birkaç Çözüm Önerisi 36
İslâm'ın Çözüm Önerisi 39
Allah'a Yaklaşma Yolu: Din 43

Din Olarak İslâm

Dinin Geliş Yolu ve Örnek Uygulayıcı 45
İslâm'ın İki Kaynağı: Kur'ân ve Hadîs 50
Mukaddes Metinlerin Bazı Özellikleri ve Bunlar Karşısında Kişilerin Yorum Tarzı 52

İnsan ve Görev Alanları

İslâm'ın İnsana Gösterdiği Görev Alanları 60
Fizik ve Fizikötesi Alanların Kesiştiği Nokta: İman 61
Tanrı Takdiri ve İnsan Hürriyeti 63
Öbür Âlem ve İkinci Hayat 69

Fizik ve Sosyal Alanda İnsan
(Fiil, Hareket ve Tavırları Açısından İnsan)

Özel ve Genel Anlamda İbâdet -Kulluk - 85
Özel Anlamda Kulluk (Şekilden İbâdete...) 88
Genel Anlamda Kulluk (Gönülden İbâdete...) 89

Hak-Hukuk

Hak ve Hukuk Geleneği 91
İnsan Fiil ve Davranışlarının Hukuk Boyutu 97
Hukuk Kurumları 100
Mukaddes Metinlerin Şekillendirdiği Hukuk Kurumları Var mıdır? .. 102

Cezalar

Öldürme ve Diyet 110
İdam, Müebbet Hapis ve Af 111
El Kesme veya El Çektirme 116

Aile ve Medenî Hayat

Aile ve Ailenin Değişmez Temel Yapısı 120
Evlenme 124
Evlenme Yasakları 124
Eş Seçimi 129
Evlenme Merasimleri 129
Mehir 131
Birden Fazla Eş mi? 135
Boşanma 137
Boşanmada Hak ve Yetki 139
Eşlerin Birinden Ötekine Nafaka ve Tazminat 143
Kaçamağa İzin ve Fırsat Verilmez 144
Kaçamağa Ceza 148
Taşlama –Recm- Cezası Nereden Çıktı? 153

Miras

Kur'ân Açısından Miras 162

İktisat
(İnsan-Dünya ve Dünya Malı)

Dünya İnsanın Emrinde ve Hizmetinde 173
İnsan Tabiattan Nasıl Yararlanır? 174
Düşünce Tabiat Üstüne de Eğilmeli 174
Kazanma – Mal ve Servet Biriktirme 177
Mal – Mülk Edinmek, Servet Biriktirmek Bir Emir mi,
Yoksa Tabiî Bir Duygu mu? 185
Fert Kendisi ile Birlikte Başkasını da Düşünmek Zorundadır 188
Ne Cimrilik – Ne Savurganlık 188
Bu Dünyada İnsan Hangi Şeylerden Faydalanmalı? 189

Gelir ve Kazanç Yolları

Gelir ve Kazanç 192
Ticâret ve Ötesi 196
Doğrudan Yasaklanmış Kazanç Yolları ve Gelir Kaynakları 198

Yasaklanmış Kazanç Yolları ve Gelir Kaynakları

Cinsî Yoldan Kazanç 198
Kumardan Gelecek Kazanç 199

Ribâ veya Tefeci Kazancı

Kur'ân'da Ribâ 200
Hadîslerde Ribâ 202
Tarih Seyri İçinde Ribâ'nın Yorumu ve Uygulamalar 207
Günümüz Dünyasında Ribâ 209
Ribâ Konusundaki Nakiller – Uygulamalar –Teklifler – Hükümler Üzerine Yorum ve Değerlendirmeler 212

İktisat Sistemleri ve İslâm

İktisat Sistemleri 232
İki İktisat Sisteminin Karşılıklı Tabloları 240
A-Kapitalist Sistem 241
B- Sosyalist Sistem 242
İslam Karşısında Hangi İktisat Kuralı Nerededir? 244

İktisat Sosyal Hizmette

Harcama – Vergi – Sosyal Destek ve Yardım 259
Zekât Bir Devlet Vergisi midir? 263

İslâm Bir İktisat Sistemi midir?

Din ve İktisat 277
Max Weber'in İktisat Gözü ile İslâm'a Bakış 287

İslâm Bir Hukuk Sistemi midir?

Din ve Hukuk 293
Tarih Süreci İçinde Din ve Hukuk 297
Müslümanlar Hukuktan Ne Bekler, Ne Bulur? 300
İslâm Hukukunun Sistematik ve Karakteristik Yapısı 307
Hukuk Öğretileri ve İslâm Hukuku 312
İslâm Hukukunda Yargılama Usûlu ve Uygulama 321

Haklı – Görevli ve Sorumlu Olarak Fert 326
Ahlâk-İbâdet 328
Gerçek Efendi – Gerçek Kul (İbâdetten Günlük İşlere – Günlük İşlerden İbâdete) 336
İki Merkezî Güç 349

Kaynaklar 357

Varlıklar
Canlılar ve İnsan

Varlıklar ve İnsan

Eskiler "âlemler"den bahsederlerdi. Bugün de durumumuzda fazla değişiklik yoktur.

Varlıklara işaret eden isimlerdir. İsim ile varlık arasındaki bağın ne olduğu Platon'dan (427-347) beri tartışılmaktadır. Problemin çözüldüğünü varsaymak, problemi görmezden gelmekle aynı şeydir. İsimlerin göstermek istedikleri şeyi ne kadar belirleyip gösterdikleri problemini bir yana bırakırsak Platon ile birlikte şunu söyleyebiliriz: İsim ile onun göstermek istediği şey arasında şu ya da bu derecede bir bağın olduğu kesin görünmektedir.

Kur'ân'a göre Allah, Hz. Âdem'e isimleri öğretmiş (*Kur'ân,* 2/3). Ancak, buradaki isimlerin sınırını, kapsamını bilmemekteyiz. Öte yandan Allah, yaratma ve yaratıklar için *"kelime"* ifadesi kullanmaktadır. İsimlerin ötesinde Kelime, varlıklarla birlikte oluşu, hadiseyi de işaret etmektedir. Böylece de yaratmanın sınırsız, varlıkların sayısız olacağı, sembolik bir dil ile ifadelendirilmiş bulunmaktadır. *Kur'ân* şöyle der: *"De ki: Rabbimin sözleri(ni yazmak-belirlemek) için deniz mürekkep olsa, ona o kadar da ilâve yapılsa deniz biter de Rabbimin kelimeleri bitmez."* (18/109)

Varlıklar ile insan arasındaki bağları belirlemek nasıl mümkün olur, bilinmez, ama insanın hemen hepsinden bir şeyleri kendi üzerinde taşıdığı şüphesiz görünmektedir. Ayrıca da insan hepsinin üstünde bir varlığa, şeref ve şana layık bulunmaktadır.

Canlılar ve İnsan

Hayvanların çok hassas olduğu; iyi gördüğü, iyi duyduğu, iyi koku aldığı... bilinir. Hafızalarının (belleklerinin) sağlam olduğu da görülmektedir. Sözgelimi develerin kendilerine kötülük eden kişiden günlerce sonra da olsa öç aldığı, kedi ve köpeklerin götürüldükleri yerlerden kaçıp kilometrelerce yol katederek eski evlerine ve sahiplerine döndüğü... sıkça anlatılan hikâyelerdir.

Bu üstün özellikleri, onları hayvan olmaktan kurtaramıyor. Çünkü onlar, yüzlerce-binlerce yıldır varlıklarını sürdüren kültür hazinelerinden hiçbirini meydana getirebilmiş, kalıcı eserler ortaya koymuş değillerdir. Bağlar-bahçeler, saraylar-köşkler, barajlar, elektrikler... onların eseri değildir. Onlar; taştan kale, topraktan kadeh, tahtadan gemi, çelikten uçak, petrolden elbise, seslerden musikî, kelimelerden kitap... yapamazlar. Zirâ, onların *güç* ve *yetenekleri*, içinde bulundukları tabiî şartlar ve maddî imkânlar ile *sınırlıdır*. Onlar kendiliklerinden bu sınırları aşamaz, maddenin ötesine geçemez, fizik imkânların dışına çıkamazlar.

Bilindiği gibi dünya, kültür hazineleriyle doludur. Bunları meydana getirebilmiş olmak için işaret edilenlerin ötesinde-üstünde başka güç ve yeteneklere ihtiyaç vardır. Meselâ, milyonlarca yıl geriye gidebilecek *hâfıza*, yüzlerce yıl ileriye uzanacak *hayal*, küçük işaret kırıntılarından bü-

tünü oluşturacak *kavrama*, mevcud olandan olacağı çıkarabilecek *kurma-tasarlama*, bütün âlemleri kucaklamaya yönelik *bilme*, görünen-bilinen âlemin ötesine nüfûz edecek *düşünme... güç* ve *yetenekleri gereklidir.*

Âlemde sayılmayacak kadar çok varlık ve canlı vardır. Bunlardan herbirinin farklı güç ve yeteneği bulunmaktadır. Ancak, hepsinin üstünde *güç ve yeteneklere sahip olan* tek varlık *insan* olarak görünmektedir.

İnsan ve Ötesi

Gözünü kendisine çevirdiğinde insan, kendisinin bir takım madde parçalarından (hücrelerden) oluştuğunu anlayabilmektedir. Ancak, bu küçük parçaların kendiliğinden bir araya gelip böyle bir varlık oluşturamayacağını da en azından, sezmektedir. Ayrıca, görünen bu maddî oluş insanı öteki canlılarla eşit konumda bırakmaktadır. Oysa yukarda belirttiğimiz üzre, insan öteki canlılardan üstün bir varlıktır. Bütün bu imkânlar ve imkânsızlıklar insanı, kendisinin üstünde, bilinen-görünen varlıkların ötesinde, bütün varolanları vareden "Üstün Bir Güç – Yüce Bir Varlık" bulunduğunu kabul etmeye zorlamaktadır.

Kendi güç ve yetenekleri ile insanın; "Üstün Güç – Yüce Varlık" olan varlığı bulup bulamayacağı, onun mânâ ve mahiyetini kavrayıp kavrayamayacağı, yüzyıllar boyu tartışılmıştır. Buna "evet" diyenler olduğu gibi "hayır" diyenler de bulunmaktadır. Tartışmalar devam ededursun ortadaki vakıa şu ki, insanlardan bir kısmı "Üstün Bir Güç Yüce Bir Varlık" kabul etmemektedir. Bunlara "Tanrıtanımazlar–Ateistler" denilmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki dünde olduğu gibi bugün de varolan bu grubun sayısı, insanlığın

bütününe oranla oldukça azdır. Geri kalan büyük sayıdaki insan toplulukları "Üstün Bir Güç–Yüce Bir Varlık" bulunduğunu kabul etmektedirler. Bunlara "inananlar" denir.

İnsanların çoğu, kendisi de dâhil bütün âlemi yapan – yaratan... üstün bir varlığa inanmaktadır.

İnananların çeşitli inanç grupları oluşturduğu görülmektedir. Gruplardan herbirinin bağlandığı bir dinin bulunduğu da bilinmektedir. Bu dinlerden hangisinin doğru, hangisinin daha üstün... olduğu üzerinde yüzyıllarca tartışılmıştır. Bu tartışmaların bugün eski yoğunluğunu kaybettiği söylenebilirse de ortadan büsbütün kalktığı söylenemez. Bunca tartışmaya ve kavgaya rağmen çok sayıda din varlığını korumuş, hâlen de koruyagelmektedir. Bütün insanları tek din içinde toplamak, ne yazık ki, mümkün görenmemektedir. Öyleyse burada biz, Kur'ân' ın; *"... Sizin dininiz size, benim dinim bana."* (109/6) vecizesini nakledip insanlara düşen görev, kendi dinlerini en iyi şekilde anlamaları ve onu insanların huzûrunu sağlamaya yönelik olarak en iyi tarzda uygulamalarıdır, diye noktalayalım.

İslâm Açısından İnsan

Kur'ân'ın Gözü ile İnsan

Yeryüzündeki büyük dinlerden biri İslâm'dır. Burada biz, İslâm penceresinden bakarak, insanın varlık âlemindeki zuhûrunu, yeryüzüne gelişini, konumunu, gayesini ve vazifelerini görmeye çalışacağız.

İsmini vermediği en büyük emanetini Tanrı, teslim edeceği varlığı belirlemek üzere çeşitli varlıkları kontrolden geçirmektedir. Göklere, yeryüzüne, dağlara... emaneti almaları teklifinde bulunur. Ağırlığını taşıyamayacakları endişesi ile onlar, bu emaneti almaktan çekinirler. Onu çekinmeden yüklenme cesaretini gösteren tek varlık insan olur (*Kur'ân*, 33/72). İnsanın zuhûra geliş serüvenini yine Kur'ân'dan takibedelim.

İnsanın oluşumundaki toprak (21/30, 24/45), su (35/54), damla (75/37-38), kan pıhtısı (75/37-38), sulu çamur (6/2, 96/2), katı çamur (55/14), et-kemik (23/12-14)... unsur ve safhalarına işaret edilir. Bu unsurlarla bu safhalardan geçirilen insana Tanrı tarafından kendine has bir şekil verildiği (7/11, 15/29, 38/72) belirtilir. Meydana getirilen bu şekle göz-kulak (32/7-9)... gibi organların konulduğu anlatılır.

Bu anlatımda eğitimi-öğretimi olan veya olmayan herkesin kolaylıkla anlayabileceği yalın ifadeler kullanılır. Kimyanın, biyolojinin, anatominin kullandığı bilimsel dil ve terimler kullanılmaz. Gerçi, Kur'ân'da temas edilen bu konular, bilimsel yollarla da ele alınıp incelenebilir. Verilmiş olan hükümlerde bilimsel sonuçlara ters düşecek herhangi bir hüküm görülmez, bulunmaz. Fakat Kur'ân' da bu meseleler, özel alanlara aktarılıp özel uzmanlık isteyecek, sadece uzman kişilerce anlaşılabilecek hallere büründürülmez. Zirâ, *Kur'ân*'da güdülen maksat, bilimsel açıklamalar vermek değil, herkesin anlayabileceği tarzda, oluşun Tanrı tarafından gerçekleştirildiğinin ilân edilmesidir.

Bu unsurlar, bunların meydana getirdiği şekiller, insandan başka varlıklarda da bulunan unsur ve şekillerdir. Bu açıdan bakılınca insanın öteki varlıklardan büyük bir farkı bulunmamaktadır. Fakat, işte bu unsurlardan oluşturduğu şekle (insana) Allah, büyük emanetini vermiş; ona, *"kendi rûhundan üflemiş"* (15/28-29, 38/72) bulunmaktadır. Bu, olanların ve olabileceklerin en büyüğüdür. İnsanın bu büyüklüğünü fiil olarak da göstermek için Allah, insanın ilk örneği olan Âdem'e meleklerin secde etmesini emretmiş ve onlara secde ettirtmiştir (2/34).

Bir takım imkânlar, güç ve yetenekler, bir takım yükleri; görev ve sorumlulukları, sıkıntı ve zorlukları... da beraberinde getirir. Mukaddes Emanet olarak "İlâhî Rûh"a kavuşan insan, öteki varlıkların alamadığı görev ve sorumluluğu da, tabiî olarak, yüklenmiş olmaktadır. Acaba bu görev ve sorumluluk neydi? Yine *Kur'ân*'a göre Allah, melekleri ile konuşmaktadır. Onlara; *"... Ben, yeryüzünde* ***halîfe*** *yapacağım..."* (2/30) der. Meleklerin meseleye olumsuz bakmaları üzerine Allah; *"... Sizin bilmediklerinizi Ben, iyi bi-*

lirim." der ve yukarda belirttiğimiz özellikleri içinde insanı zuhûra kavuşturup (27/62, 35/39) *yeryüzünün halîfesi* kılar.

Hemen belirtelim ki burda sözü edilen *halîfe*, İslâm Dünyasında sıkça kullanılagelen siyâset alanındaki *devlet yönetiminin başı* olan halîfe değildir. Çünkü ifadede, *"İnsanların Halîfesi"* değil, *yeryüzünün halîfesi* denir ve ayrıca sözü edilen halîfe tek bir fert değil, bir türün bütününü içine alan "insan"dır. Yani, bütün insanlar halîfedir.

Kelime olarak halîfe; birinden sonra gelen, onun yerini tutan, onu temsil eden, onun işlerini üzerine alıp onun yerine ve onun adına onları yapan kişi demektir. Halîfe olacak bu kişiden önce, bu işleri yapan Allah olduğuna göre öyleyse insan yeryüzünde *Allah'ın halîfesi* olacak demekti. İşin dikkate değer bir başka yönü şu ki Allah'ın *"... Halîfe yapacağım..."* derken kendi yerine kullandığı isim *"Rab"* kelimesidir. Bu kelime; efendi, (mala-mülke-eve) sahip olan, besleyip büyüten, tamamlayıp olgunlaştıran, koruyup kollayan, düzene sokan... mânâlarına gelmektedir. Öyleyse, yeryüzünde Allah'ın halîfesi olacak olan insan, O'nun Rab olma sıfatına bürünecek, O'nun adına bu dünyayı yönetecek, geliştirip genişletecek, koruyup düzene sokacaktı. Fakat, zuhûr henüz yeryüzüne inmemiştir: İnsan; "Rûhlar âlemi, gayb âlemi, melekût âlemi, ilâhî âlem..." gibi isimlerle anılan ya da Batılıların "metafizik" dediği terimle gösterilen âlemdedir.

Hz. Âdem ile eşi Havvâ, cennette yaşamaktadırlar (2/35, 7/19). Allah, böyle ciddî bir görev, büyük bir emanet ile yeryüzüne göndereceği insanı sözleşmeye almaktadır. Zuhûra gelmiş-gelecek bütün insanları bir araya getirdiği; *"Elest Bezmi – Sözleşme Meclisi"* denen bu toplantıda Allah, bütün olarak insanlığa; *"... Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* (7/172) diye sorar. Bu âlemde henüz insan ile

Allah arasında "madde" ya da "yokluk" perdesi bulunmamaktadır ve insan henüz, kendisini Tanrı'ya karşı perdeleyecek maddî cazibelerin tesiri altına girmemiştir, dolayısıyla da hiç tereddüt etmeden hep birlikte; *"Evet! Sen, bizim Rabbimizsin."* (7/172) cevabını verirler. Onların bu cevabını Allah, kendilerinin kendileri üzerine tanıklığını kabul eder ve bu tanıklığı yine kendilerine isbat ettirmek üzere onları bu dünyaya gönderir.

Fakat, bu dünyaya geleceği zaman insan, Allah ona, bu dünya için lâzım olacak birtakım özellikler daha ekler. Yine *Kur'ân*'ın ifadesiyle; *"İnsan; kadın, çocuk, yığınla altın-gümüş, salma at, hayvan, ekin... gibi dünya hayatının gereği olan şeylere karşı eğilim-duygu ve isteklerin sevgisi ile süslenip donatılmıştır..."* (3/14).

İnsanın ilk örneği olan Hz. Âdem ve eşi Havvâ, cennette sükûnet içinde yaşadıkları sırada, rûhlarının derinliklerinde potansiyel olarak bulunan bu eğilimlerini, birdenbire şuûrlarında hissedip cazibesine kapılır (2/36) ve kendilerine daha önce yasak edilmiş olan ağaca[1] yaklaşır, (7/22) böylece yasağı çiğnemiş olurlar. Kendilerinin, kendi isteklerinden kaynaklanan bu hareketleri, kendilerinin bu dünyaya inmelerinin sebebi olur ve Allah onlara; *"... İniniz. Sizin için dünyada belli bir süre kalma ve orada faydalanma gereği doğmuştur."* (7/24) der. Böylece insan için yeryüzü hayatı başlamış olur.

İnsanın dünyadaki hayatını yönlendiren, çeşitlendiren duygu, eğilim ve güçlerini *Kur'ân*, oldukça ayrıntılı olarak verir. Meselâ, üstün niteliklerine rağmen insan, zayıf ta-

[1] *Kur'ân*'da; "şecere-ağaç" olarak belirtilen bu "yasak nesne", bize göre, "cinsî-seksüel yakınlık" mânâsındadır. Nitekim "şecere" kelimesi "soyağacı" olarak mânâlandırılır ve insanın "çoğalma" fonksiyonunu gösterir.

biatlı yaratılmıştır (4/28). Sözgelimi bütün isimleri bilen ve meleklere üstünlük sağlayan insan, bir kargadan bile bilgi alacak kadar bilgi zaafı içindedir. Nitekim Âdem'in çocuklarından biri, kardeşini öldürmüş, sonra da pişman olmuş, ama kardeşinin cesedini ne yapacağını bilememiştir. Bunun üzerine Tanrı, bir karga göndermiş, karga yeri eşeleyip çukur kazarak cesedin nasıl gömüleceğini ona göstermiş, bunun üzerine katil kardeş; *"... Vay canına! Bir karga kadar bile olamadım, ondan da âcizim!..."* (5/27-31) diye hayıflanmıştır.

Yeryüzündeki ilk ölüm, ilk öldürme hâdisesinin bu olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın aczini gösterdiği kadar bu hâdise, öldürmenin sebebine de işaret etmiş bulunuyor. *Kur'ân*'a göre bu iki kardeş Tanrı'ya kurban takdim ederler. Birisinin (ölenin) kurbanı kabul edildiği halde ötekinin (öldürenin) kurbanı kabul edilmemiştir. Bunun üzerine kurbanı kabul edilmeyen, kardeşini (kıskanarak) öldürür. Öldürme eğilimi kadar kıskançlık duygusunun da insanın yapısında bulunduğu görülmektedir.

Üstün varlıklar sayılan putlar gibi, insan da bir sineğe dahi can vermekten âciz bulunmaktadır (22/73). Fakat, buna rağmen insan, büyüklenip böbürlenmekten kendini alamamaktadır. Bu duygunun temsilciliği rolünü üstlenen Firavun, bir zamanlar, çevresindekilere; *"... Ben sizin en büyük Rabbınızım!.."* (79/17-24) diye haykırmıştı. Âd kavmi de aynı şekilde böbürlenerek; *"... Bizden kuvvetli kim var?"* (41/15) diye nârâlar atmıştı. Bu duygular insana neler yaptırmaz ki!.. Nitekim Firavun, iki ayrı varlık olarak gördüğü halktan bir grubunu küçümseyip horlayarak zulmetmeye kalkmış; onların doğan çocuklarından kız olanlarını sağ bırakıp erkeklerini öldürtmüştür... (28/4...)

Böylece Firavun, insan türünün sahip olduğu eski bir özelliği görüntüye koyuyordu. Çünkü işlediği suçun sonucu olarak Âdem'i yeryüzüne gönderen Tanrı; *"... Birbirinizin düşmanı olarak –yeryüzüne- inin..."* (2/36) demişti. İşte bu özellikle dünyaya ayak basan insan, kâh Tanrı'ya, onun meleklerine, peygamberlerine... (2/98) düşmanca davranmış, kâh birbirlerine karşı (8/60) düşman kesilip saldırmıştır.

Düşmanlığın yol arkadaşları; kin, intikam ve öfkedir. *Kur'ân* bize, Hz. Muhammed'e ve yanındakilerine gösterilen kin ve öfkenin örnek tablolarını vermektedir. *Kur'ân'* ın ifadesine göre, Hz. Muhammed ve yanındakilerini kendileri için düşman ilân edenler, onlardan intikam almak için çırpınıyor (9/74), öfkelerinden neredeyse kendi parmaklarını ısırıyorlardı (3/118-119).

Düşmana karşı başarı sağlamak için, şüphesiz, hile ve tuzağa başvurulacaktır. *Kur'ân*, Hz. Muhammed'e karşı kurulan tuzakları hatırlatarak; *"... Onların hile ve tuzağı size zarar vermez..."* (3/120) demektedir. Hz. Muhammed'i uyarıp teselli eden *Kur'ân*; *"...Onlardan öncekiler de hile yapmıştı. Hilelerin hepsi-nin tesiri- Allah'ın elindedir..."* (13/42) müjdesini verir. Yalnızca din ve imân konusunda değil, hayatın öteki işlerinde de insan, hile ve tuzağa başvurmaktadır. Sözgelimi Hz. Yakup, oğlu Yusuf'u kardeşlerinin kendisine karşı hile yapabilecekleri husûsunda uyarmıştı, ama sonuç öyle oldu, ona tuzak kurup ortadan kaldırmaya kalktılar (12/5).

Vaktiyle Aristoteles (M.Ö. 384-322) insanı; "sosyal-siyasal-varlık" olarak tanıtıyordu. Yapılan zulümlere, oluşan baskılara, verilen sıkıntılara rağmen insanın sosyal hayattan ayrı kalmadığını, patolojik istisnalar dışında, yalnız başına yaşamaya kalkmadığını tarih bize göstermektedir. *Kur'ân* çeşitli büyüklükteki topluluklardan, topluluk faa-

liyetlerinden söz etmekle birlikte, insanın bu duygusuna doğrudan temas etmez. Bundan *Kur'ân*'ın insandaki toplu yaşama duygu ve eğilimini insanın tabiî hâli olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir.

İslâm'ın doğuşunu tâkibeden yıllara işaret eden *Kur'ân*; *"... Hani bir zamanlar siz, birbirinizin düşmanı idiniz, Allah sizin kalpleriniz arasında bağ kurdu, -ülfet, ünsiyet ve sevgi bağları oluşturdu- da O'nun bu nimeti sayesinde birbirinizin kardeşleri oluverdiniz..."* (3/103) der. Bu âyetin ifadesine bağlı kalınarak; "... Topluluk ancak din birliği etrafında oluşur..." sonucu çıkarılmıştır. Bu yanlış anlayışın tashihini sağlamak maksadıyla olmalı ki *Kur'ân*; *"... Evlatlıklarınız sizin öz evladınız değildir, onları kendi öz babalarının ismi ile çağırın..."* (33/4-5) dedikten sonra; *"... Müminler için peygamber kendi öz varlıklarından -nefislerinden- daha değerlidir... aralarında kan bağı bulunanlar (ülü'l-erham) ise, birbirlerine, öteki müminlerden, daha yakındırlar..."* (33/6) ifadesi ile akrabalık duygu ve eğilimlerinin tabiî olduğu husûsunu hatırlatmaktadır.

Sosyal hayat tabiî ve zarûrî görüldüğüne göre, onun gereği olan adâlet duygusu da tabiî olmalıdır. İnsanların varolan eğilim ve duygularına hitabeden Tanrı, insandan adâletle davranmasını (16/90), insanın adâlet duygusunu; anaya-babaya, akrabaya, zengine, yakın dosta... karşı olan duygularının üstünde tutmasını istemektedir (4/135).

Sosyal hayatın yalnız başına adâletle yürüyemeyeceği açıktır. İnsanın; şefkat, merhamet, dostluk... gibi duygu ve eğilimleri de cemiyet içinde karşılıklı olarak tatmin bulma ihtiyacındadır. Bu bakımdan olmalı ki; *"... Ana ve babana karşı merhamet kanatlarını aç..."* (17/24) diyen *Kur'ân*, imân eden, birbirlerine merhamet gösteren, merhameti öğütleyen kişileri övmekte (90/17), Hz. Muhammed ile berabe-

rindekilerin birbirlerine karşı gösterdikleri aşırı merhameti "örnek davranış" olarak vermektedir (49/27).

Çeşitli vesilelerle topraktan yaratıldığı tekrarlanan insanın kalbine Allah, aralarında karşılıklı olarak yaşatıp geliştirecekleri sevgi, dostluk ve merhamet duyguları yerleştirmiştir (30/20-21). Sözgelimi örnek insanlardan biri olarak takdim edilen Hz. İbrahim, Allah'a inanmayan babası (9/114), günah yüklü Lût kavmi (11/74) için Allah'a yakarışlarda bulunup affedilmelerini istemiştir. Çünkü Hz. İbrahim, *Kur'ân*'ın ifadesi ile çok hoşgörülü ve ince kalpli (halîm ve münîb) bir insandır (11/74).

Topluma ve toplum hayatına yönelik bazı duygu, istek ve eğilimlerden söz ettik. Toplumu, toplu hayatı ayakta tutan bu unsurların, zaman zaman da olsa fert üzerinde taşınması zor ağırlıklar oluşturacak "sosyal baskıları" beraberinde taşıyacağı tabiîdir. Bunun dramatik örneklerini İslâm Öncesi Dönem -Cahiliye- Arap Toplumunda bolca görmekteyiz. Bu dönem ailesinden birinde; "... bir kızın oldu..." haberini alan bir babanın iç çekişmelerini, rûhî ızdıraplarını *Kur'ân*; *"... Topluluk içinde bu ar ve utanç ile yaşamak mı, yoksa doğan kız çocuğunu -diri diri- toprağa gömmek mi daha kolay katlanılır bir ızdıraptır!..."* (16/58-59) ifadeleriyle yansıtır. Ferdin puta tapınmasından avlanmasına, giyinmesinden yiyip içmesine... kadar hemen her alanda kendisi üzerinde yoğunlaşan bu baskının çeşitli tondaki şiddetleri hissedilmektedir.

Toplumun fert üzerinde uyguladığı bu baskıya vasıta olan; onu alan, yine insanın kendi içinde bulunan bir başka eğilimi; *"utanma duygusu"* olarak görünmektedir. *Kur'ân*'a göre insanın bu eğilimi de tabiî-doğuştan gelme-dir. Nitekim, cennette şeytanın kendilerini aldatıp suç işlettiği, bu yüzden de ayıp yerleri açığa çıkan Hz. Âdem ile Havva,

utançlarından olmalı ki, cennet ağaçlarının yapraklarını üzerlerine örtmeye çalışmışlardı (7/20-22). Sahâbenin Hz. Muhammed karşısındaki hareketlerini düzenlemelerini (muâşeret adâbına uymalarını) isteyen *Kur'ân*, peygamberin bunu onlara söylemekten utandığını bildirir ve Allah'ın hakîkatleri açıklamaktan utanmayacağını vurgular (33/53).

Hangi alanda olursa olsun sosyal baskının ve utanma duygusunun insanları ikiyüzlü davranmaya; gösterişle hareket etmeye... sevkedeceği kesindir. Nitekim *Kur'ân*; *"..Mallarını, halka gösteriş için infâk ediyor, harcıyorlar..."* (4/38) der ve bunun çeşitli örneklerini gösterir.

Başarısını insan, kendi gücünün ve becerisinin sonucu, başarısızlığını ise başkasının suçu olarak görme eğilimindedir. *Kur'ân* bunu; *"Rabbı, insanı imtihan eder, ona nimet verir, ikramda bulunursa -İnsan-; 'Rabbım -benim hakkımı verdi- bana ikram ve ihsanda bulundu' der. Fakat yine kendisini denemeye tâbî tutar, rızkını daraltır -elindekini alır- ise; 'Rabbım bana ihânet etti -hakkımı vermedi-' der."* (89/15-16) sözleriyle dile getirir. Hz. Musa'nın çevresindekilerden söz eden *Kur'ân*; *"..Kendilerine bir iyilik gelince; 'Bu bizim kendi hakkımızdır.' derler. Bir kötülük isâbet edince de Musa'yı ve beraberindekilerini suçlar; 'Uğursuzluk sizdendir.' derler."* (7/131) ifadesinde bulunur.

Aşırı istek; hırs ve cimrilik, *Kur'ân*'a göre, insanın temel özelliği durumundadır. *"... İnsan iyilik -faydalı şey- istemekten bıkıp usanmaz..."* (41/49) diyen *Kur'ân*; insanın hırslı ve dar gönüllü yaratılmış bulunduğunu belirtir; *"... Kendisine kötülük ilişince sızlanır, feryad eder, iyilik ve nimet ulaşınca da cimrileşir, zirâ o, cimri yaratılmıştır."* (70/19-21) der. Bir vesile ile: *"... İşte sizler, Allah yolunda -biraz- harcamaya -infâka- çağırılıyorsunuz, fakat, bazılarınız cimrileşiyor. Cimrilik eden, kendi*

şahsına -nefsine- karşı cimrilik etmiş olur...” (47/36-38) der. Yahudilerden bahsederken; Hz. Muhammed’e hitabederek; *“... Sen onları -dünya- hayatına karşı, insanların en hırslısı bulacaksın...”* (2/96) ifadesini kullanır. Hz. Muhammed’in hırsından da bahseden *Kur’ân*; insanlara hitâbederek; *“... O, sizin mümin -olmanız- hususunda aşırı derecede hırslıdır...”* (9/129) dedikten sonra, hitabı Hz. Muhammed’e döndürerek; *“... İnanmaları husûsunda sen hırslı davransan da insanların çoğu inanmayacaktır...”* (12/103) uyarısında bulunur ve; *“... -Ey Muhammed!- sen onların doğru yola -hidâyete- ulaşmaları husûsunda aşırı hırs göstersen de saptırdığını Allah, doğru yola ulaştırmaz.”* (16/37) diyerek, son hükmün kendi elinde bulunduğunu bildirir.

Hırs duygusunun rekabetle beraber olması tabiî görünür. Ancak, *Kur’ân*, bu nokta üzerinde fazla durmaz. cennet tasvirlerinin verildiği bir yerde; cennettekilerin sevinçlerinden, mutluluklarından söz edilirken; *“... İşte bu hususta -buna sâhip olmak için?- yarışçılar yarışsın...”* (83/26) denilir. Rekabet mânâsı ihtivâ etmemekle birlikte iyi kimselerden bahsedilirken; *“... Onlar hayra da koşarlar.”* (3/114) ifadesine yer verilir. Benzer ifade peygamberler için de kullanılır (21/90).

Beslenen kinlerin, oynanan oyunların, uygulanan zulümlerin insan çevresinde kasvetli bir hava yaratması, bunun da korku ve üzüntü duygularını harekete geçirmesi kaçınılmaz bir haldir. Sözgelimi, *Kur’ân*’ın haberine göre, Firavun’un zulmünden şaşkına dönen küçük Musa’nın anası, oğlunun hayatından korkmaya başlar. Tanrı ona; *“... Korkma...”* (28/7) diye seslenir. Yıllar sonra Hz. Musa’nın kendisine de Tanrı, sık sık; *“... Korkma....”* (20/21, 27/10) diye vahyedecektir. Hz. Muhammed’e insanlardan kork-

mamasını bildiren Tanrı, korkulacak (huşû duyulacak) tek varlığın kendisi olduğunu haber verir (33/37).

Korkunun, üzüntüyü beraberinde getireceği tabiîdir. Hz. Âdem'i yeryüzüne gönderirken Tanrı, ona (onun şahsında bütün insanlara) doğru yolda bulunmaları hâlinde kendilerine korku verilmeyeceğini, üzüntü de duymayacaklarını vadeder (2/38). Bunu çeşitli vesilelerle de tekrar eder (2/112, 262). Müslümanların Uhud Savaşı'ndaki yenilgisine temas eden *Kur'ân*; *"... Allah size üzüntü üstüne üzüntü verdi ki -bundan böyle- kayıplarınıza ve başınıza gelenlere -fazla- üzülmeyesiniz..."* (3/153) der. Zaman biraz daha öncedir, Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir ile birlikte Medine'ye Hicret (göç) etmektedir. Takip edilmektedirler ve bir mağaraya gizlenirler. Takip edenler mağaranın kapısına gelmişlerdir. Hz. Ebubekir üzülür. Bu anı *Kur'ân*; *"... -Peygamber- arkadaşına; 'Üzülme! Allah bizimle beraberdir...' diyordu."* (9/40) ifadesiyle nakleder.

Ters giden işler, üşüşen korku ve üzüntüler... insanın ümitsizlik eğilimlerini kamçılar. İnsanın bu eğilimine temas eden *Kur'ân*; *"İnsana tarafımızdan bir nimet taddırır, sonra da bunu ondan geri alırsak o, ümitsizliğe -yeise- düşer..."* (11/9) der. Bir başka vesileyle de; *"İnsan iyi -şeyler- istemekten geri durmaz, ama, kendisine bir kötülük dokununca da ümidsizliğe -yeise- batıp üzüntüye gömülür."* (41/49) der.

Basan sıkıntılar, çöken üzüntüler, kaybolan ümitler ve hatta aşırı sevinçler insanın rûh dünyasında büyük yıkımlara yol açabilir. Buna karşı insanın kendi içinde bulunan korunma zırhlarından biri, *"unutma"* gücü ve melekesidir. *Kur'ân*, insanın unutkanlığının özellikle bir yönünü sıkça dile getirir. Tanrı; *"Vaktiyle Âdem ile sözleşmiştik. Fakat o, -bunu- unuttu."* (20/115) der. Bir grup insan dikkate alınarak; *"... Kendi ellerinin yaptıklarını unutan... dan daha zâlim*

kim olur!...” (18/57) denilir. Hz. Musa da, meşhur yol arkadaşına; *“...Unuttuğumdan dolayı beni suçlama...”* (18/73) diye itirazda bulunur. Allah; *“... Ey Rabbımız! Unutursak.. bizi sorguya çekme -suçlama-.”* (2/286) ifadesi ile inananlara yol göstermektedir.

Ümitsizliğin bir diğer zırhı, *“sabır”* olmalıdır. İnsanda bu eğilim, potansiyel olarak, sanırız bolca bulunmakta ve fakat fiil olarak ortaya çıkma imkânı oldukça zor görünmektedir. *Kur’ân* insanın bu eğilimine defalarca temas eder ve bu eğilimi harekete geçirip kullanan insanları över. Sözgelimi sabredenlerin cennette en yüksek makama ulaşacaklarını bildirir (25/75). Dahası, *Kur’ân*’ın gösterebileceği en büyük ödül olarak; *“... Sabredin, Allah sabredenlerle beraberdir.”* (8/46) müjdesini verir.

Burada “Sabreden muradına ulaşır.” özdeyişini hatırlarsak, hemen her üzüntü ve sıkıntının sonunda insanın kaybolan ümitlerinin de yeniden yeşerdiği görülür. Aslında insan, *Kur’ân*’a göre, ümidi ve hayali bol olan bir varlıktır. Hemen yine belirtelim ki *Kur’ân*, insanın bu gücünün de yalnızca belli yönlerine, belli maksatlarla temas eder. Biraz önce zikrettiğimiz *Kur’ân* âyetini tekrar edelim; *“.... İnsan iyi -şeyler- istemekten bıkıp usanmaz....”* (41/49). Her isteğin yeni bir tasavvur, yeni bir ümit... olduğu bilinen bir şeydir. *Kur’ân* bunun “boş-yararsız...” olabilecek yönüne dikkati çeker ve bunu âdeta sınırlamak ister. Peygamberi Hz. Davud’a Allah; *“...Kuruntulara –hevâya- uyma...”* (38/26) uyarısında bulunur. Çünkü, *Kur’ân*’a göre bazı insanlar kendi kuruntularını –hevâlarını- kendilerine ilâh yapmaktadırlar. *Kur’ân*; *“.... Allah’ı bırakıp da -ilâh diye- taptıklarınız, sizin ve babalarınızın uydurduğu isimlerden ibarettir...”* (12/40) diyen Hz. Yusuf’un sözlerini nakleder. Öteki peygamberlere yapılan “...Kuruntulara -hevâya- uyma” uyarılarını

Hz. Muhammed için de yer yer tekrarlayan *Kur'ân*; onun hakkında; *"...O, kuruntularla -hevâdan- konuşmaz, O'nun konuşması, kendisine- vahyedilenden başkası değildir..."* (53/3-4) açıklamasında bulunur.

Demek oluyor ki insan hayaller kurmakta, kuruntular üretmekte, kendisine yeni dünyalar... yaratmaktadır. *Kur'ân* bunlardan hatalı bulduklarına, ya da bunların hatalı yönlerine işaret ederek uyarıda bulunmakta, insan ümid ve hayallerine doğru yön ve hedefler göstermektedir.

İnsanın eğilim ve duygularının bir kısmına temas ettik. Bunların çoğunun merkezinde bu dünya bulunmaktadır. Nitekim hatırlayacağımız gibi, bu bahse girerken naklettiğimiz, insanın duygu ve eğilimlerine topluca işaret eden âyetin sonu; *"... Bunlar, dünya hayatının gerekli unsurlarıdır."* şeklinde bitiyordu. Demek oluyor ki bunlar ve daha başkaları; hepsi, bu dünyada yaşayan, yaşayacak olan... herkes için lâzım olan duygu, istek ve eğilimlerdir.

İşaret edilen duygu ve eğilimlerin hepsi, herkes için lâzımdır ve fakat, herkes değil, ancak bir kısım insan yalnızca bu dünyayı istemektedir. Nitekim *Kur'ân*; *"... İnsanlardan bir kısmı 'Rabbımız! Bize bu dünyada ver.' derler..."* (2/200) demektedir. Bir başka vesile ile doğrudan insanlara hitabederek; *"... Ey insanlar! Sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz..."* (87/16) ifadesini kullanır. İşin dikkate değer yanı şu ki Tanrı, bu istekte olanlara istediklerini vereceği vadinde bulunur; *"... Kim bu dünya ürününü -nimet-lerini- istiyorsa ona ondan veririz..."* (42/20) buyurur. Bu ve benzeri ifadelerde insanın hayatı tek taraflı gördüğüne dikkati çeken *Kur'ân*, bu tek taraflı görüşü kusurlu bulmaktadır.

Ancak, bizce daha önemli olan şu ki burada ya da şurada, ama insan "yaşamak" istemektedir. Öyleyse yaşama duygusu insanda "temel; duyguların temeli" olmalıdır.

Yaşama duygusu ile "ebedîlik" duygusunun "aynı" olduğunu söylemek kolay değildir. Nitekim İslâm Öncesi Dönem -Cahiliye- Arapları, ebedîliği; ölümden sonra dirilip hayatın devam edeceğini kabul etmiyorlardı. Bu kanaati bize *Kur'ân* nakletmektedir. Bundan söz ettik. Ancak bir yandan bizzat bu kanaati benimseyenler de, öbür yandan cömertlik, kahramanlık... gibi faziletlerle kendilerini cemiyete kabul ettirerek cemiyetin hafızasında, mümkün olduğunca uzun yaşamak istemektedirler. Dönemin şiirlerinde bu duygulara bolca rastlanmaktadır. Bu noktaya işaret eden *Kur'ân*; *"... Servet biriktirip onu –tekrar tekrar sayan, malının kendisini ebedî kılacağını zanneder..."* (104/1-3) der. Öyleyse "ebedîlik; yani sonsuz yaşamak" da insanın temel duygularından olmalıdır. Nitekim insanlık için örnek gösterilen insanlardan biri olan Hz. İbrahim, gecenin karanlığında başını göklere çevirince gökyüzünde parlayan yıldızları, arkasında ayı, sonunda da güneşi... görür. Önce birincinin, sonra ikincinin, daha sonra da en büyüğü olan güneşin "Rab" olabileceği ihtimalini düşünür. Fakat sonunda hepsinin batıp kaybolduklarını, gidip yokluğa büründüklerini görünce; *"... Ben batanları, batıp yok olanları istemem..."* (6/75-79) sonucunu çıkarır.

Demek oluyor ki insan, "ebedî-daimî-sonsuz" olanı aramaktadır. Nitekim insanlığın ilk örneği olan Hz. Âdem'in bu eğilime sâhip olduğu açıkça görülmektedir. Âdem'in bu eğilimine hitaben Şeytan; *"... Sana ebedîliğin kaynağını, son bulmayacak saltanatı göstereyim mi?"* (20/120) diyerek onun bu duygusunu harekete geçirip kendisini kandırmıştı. Öyleyse insan, *Kur'ân*'a göre, ebedîlik duygusuna da temel olarak sahip bulunmaktadır.